

A.M.BUDAQOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
e-mail: aynurbudagova@yahoo.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN ROLU*Açar sözlər: təkamül prosesi, dil qanunları, dil sistemi, semantik və üslub çalarları**Ключевые слова: эволюционный процесс, языковые законы, языковая система**Key words: evolutionary process, language laws, language system*

XVIII əsrin ortalarında meydana gələn “neologizm” ifadəsi özü o dövr üçün yeni bir söz hesab edilirdi və yeni məna verilmiş söz ya da ifadəyə istinad edirdi. Yunan mənşəli “Neo” (yeni) və “Logos” (elm) sözlərinin birləşməsindən yaranmış neologizm sözü “yeni bir şey tapmaq”, “törətmək”, “gətirmək” mənalarını bildirir. Neologizmlər hər tarixi dövr üçün tamamilə yeni leksik vahid olan sözlərdir. Çox zaman birbaşa müəyyən bir insana, nəşrə, dövrə və ya hadisəyə aid olurlar (3, 62-63). “Neologizm” termini bir dilin materialına əsaslanaraq yeni yaradılmış birinə tətbiq edilir, dildə mövcud olan bir sözün və ya bir ifadənin sözəmələgətirmə modellərinə tam uyğundur, əvvəllər bilinməyən, mövcud olmayan yeni bir anlayış, mövzu, elm sahəsi, peşə və s. ifadə edir. Məsələn: *reactor* – nüvə reaktoru, *biocide* – bioloji müharibə. Neologizmlərə eyni zamanda dildə mövcud olan sözün bilinən bir konsepsiyasını ifadə etmək üçün yeni yaradılmış sinonimlər, sözün müşayiətedici semantik və üslub çalarlarına əsasən mənası ilə üst-üstə düşən və yeni mənada işlənən sözlər aiddir. Məsələn, *boffin* (gizli işlə məşğul olan bir alim, əksər hallarda hərbi məqsədlə) sözü alim sözünə yaxın sinonim sözdür, lakin fərqli bir semantik məna daşıyır. Bu leksik yeniliklərin meydana çıxma səbəblərinə görə dildə sabitliyinə, istifadə tezliyinə, sonrakı taleyə görə müəyyən fərqliliklər vardır. Neologizmlərin bəziləri dilə möhkəm daxil ola bilər, digərləri isə daha az sabit və nisbətən qısa müddət ərzində istifadədən çıxıb bilər. Neologizmlərin yaranma səbəbi sosial və elmi-texniki tərəqqidir: yeni sosial-iqtisadi reallıqların meydana çıxması, elm və texnika sahəsində kəşflər, mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlər hesabına dildə yeni sözlər yaranır. Neologizmin əlaməti əksər ana dilində danışanlar üçün bir sözün mütləq yeniliyidir. Söz çox qısa müddətdə neologizm hesab edilir. O, fəal şəkildə istifadə olunmağa başlayan kimi yenilik əlamətini itirir və adi hala gəlir. Hal-hazırda *cosmodrome* (kosmodrom), *radar* (radar), *launch vehicle* (fırlatma vasitəsi), *programming* (proqramlaşdırma) sözləri neologizm deyildir. Bu sözlər yarandığı dövrlər üçün yeni idi, lakin indi hamı tərəfindən mənimsənilir və başa düşülür. Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərdən neologizm anlayışının zamana və nisbi cəhətdən dəyişkən olduğu aydın olur, söz sahibləri özlərində yenilik hiss etdikləri müddətcə bir söz neologizm olaraq qalır. Araşdırmada vacib bir sual həm də yeni bir sözün necə yaradıldığı sualıdır. Yeni bir söz (yaradıcı) yaradan şəxs fərdiləşdirmə və orijinallığa can atır. Sonra söz bir neçə sosiallaşma (cəmiyyətdə qəbul) və leksikləşmə (dil sistemində konsolidasiya) mərhələlərindən keçir. Söz, kütlə arasında yayan kəşfiyyətçilər tərəfindən qəbul edilir. Bunlar, bir qayda olaraq, universitet müəllimləri, məktəb müəllimləri, müxbirlər və media işçiləridir. Sonra söz dövrü mətbuatda qeyd olunur. Sosiallaşmanın növbəti mərhələsi sözün geniş ana dilində danışan kütlələr tərəfindən qəbul edilməsidir. Ardından leksikləşdirmə prosesi gəlir və daha sonra – yeni bir sözün adekvat istifadəsi üçün bacarıqlara yiyələnmə, yəni anadilli istifadəçilər tərəfindən kommunikativ və pragmatik sərəştəyə yiyələnmə prosesi baş verir. Şərti olaraq reallıq obyektinin “neologizasiya zənciri” aşağıdakı kimi təmsil oluna bilər: a) yeni söz (yaradıcı), b) sözün sosiallaşması (cəmiyyətdə qəbul

edilməsi), c) sözün leksikləşdirilməsi (dil sistemində istifadəsi) (1) Bir sözün ictimailəşməsi və leksikləşdirilməsi prosesləri vasitəçilərin qarşılıqlı təsiri ilə baş verir (məsələn: müəllimlər, reportyorlar, aktyorlar, media vasitəsi ilə və s.).

Bilirik ki, dil daim inkişafdadır. Dil daima inkişaf edən və dəyişən dinamik sistemdir. İctimai, mədəni, elmi və siyasi həyatımızda baş verən dəyişikliklər, texnologiyanın müasir inkişaf səviyyəsi, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət dilin təkamül prosesini ortaya çıxarır (2, 35-44). Dilin təkamül prosesini şərtləndirən amillərə ictimai, mədəni, elmi və siyasi həyatımızda baş verən dəyişikliklər, texnologiyanın müasir inkişaf səviyyəsi, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət aiddir. Dil və nitq prosesində neologizmlərin rolu böyükdür. Çünki dilin lüğət tərkibi daim dəyişikliyə məruz qalır, bəzən dildə mövcud olan sözlər və ifadələr əsasında yeniləri meydana gəlir. Dildə baş vermiş bu dəyişikliklər lüğət tərkibindən əlavə gündəlik həyatımızın hər aspektinə müəyyən təsir göstərir. Yeni yaradılmış kəşflərin və ixtiraların adlandırılması vacib olduğu üçün zəngin lüğət tərkibinə ehtiyac yaranır. Yeni sözlər (neologizmlər) təfəkkür yaradıcılığımızın məhsulu hesab olunur və gündəlik danışq zamanı əmələ gəlir.

İngilis dili də digər dillər kimi davamlı inkişafdadır. Lüğət dilin ən hərəkətli təbəqəsi olaraq danışan cəmiyyətin sosial, mədəni və digər sahələrində baş verən bütün dəyişikliklərə ən həssaslıqla reaksiya verir, çünki məhz söz “həyatın güzgüsü” hesab edilir. Həm də müasir dilçiliyin sözmələgətmənin müxtəlif cəhətlərinə daim artan marağını da sözün dilin mərkəzi vahidi olması ilə izah etmək olar. Sözün bir leksik vahid kimi uyğun xüsusiyyətləri dilin digər elementlərinin xüsusiyyətləri ilə kəşşir. Bu qarşılıqlı təsir dil sisteminin bütövlükdə işləməsinin əsasını təşkil edir. Neologizmlərlə zəngin olan mətnləri tərcümə edərkən mütəxəssislər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ədəbi tənqiddə və tərcümə nəzəriyyəsində şübhəsiz ki, problemlər vardır. 19-cu əsrin oxucusu üçün neologizm olan bir çox söz müasirimiz üçün adi sözlərə çevrilmişdir. Və bu əsrin ortaq sözlərindən bəziləri arxaizm halına gəlmişdi. Bununla birlikdə, əsərin yarandığı dövrdə ifadə ediciliyi artırmaq və danışığı dəqiq bir şəkildə çoxaltmaq üçün müəllif tərəfindən müəyyən məqsədlər üçün hər hansı bir neologizm tətbiq edilmişdir. Neologizmlərin tərcümə edilməsində əsas çətinlik yeni bir sözün mənasını başa düşməkdir. Neologizmin həqiqi tərcüməsi verilmiş neologizmin hansı söz növünə aid olmasından asılı olaraq aşağıda verilmiş metodlardan istifadə etməklə həll olunur. Neologizmlərin yaranma səbəbi sosial və elmi-texniki tərəqqidir: yeni sosial-iqtisadi reallıqların yaranması, elm və texnika sahəsində kəşflər, mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlər nəticəsində yeni sözlər meydana gəlir. Neologizmin əlaməti əksər ana dilində danışanlar üçün bir sözün mütləq yeniliyidir. Söz çox qısa müddətdə neologizmdir. Söz fəal şəkildə istifadə olunmağa başlayan kimi yenilik əlamətini itirir və adi hala gəlir. Beləliklə, neologizm anlayışı zaman və nisbi cəhətdən dəyişkəndir: söz sahibləri özündə yenilik hiss etdikcə bir söz neologizm olaraq qalır. (2, 34-45) Bütün neologizmlər, onların morfoloji quruluşu və məna təbiəti, yeni bir sözə ehtiyac duyulduğunda, ingilis söz ənənələrinə uyğun olaraq formalaşır. Müasir ingilis dilində yeni sözlərin formalaşmasının bir çox yolu vardır. Bunlara birləşmə, konversiya, qısaltmalar, sifətləşdirmə, substantivizasiya, tərs sözmələgətmə, leksik-semantik yol, səslərin növbələşməsi və s. aiddir. Lakin bu metodların hamısı eyni dərəcədə istifadə olunmur və sözyaratma müddətində hər birinin nisbəti eyni deyildir.

Neologizmlər, adətən, müvafiq dil qanunlarına, onun söz formalaşdırma məhsuldar modellərinə görə formalaşır. Lakin ədəbi və kitabşünas neologizmlər bəzən məhsuldar olmayan söz formalaşdırma üsulları ilə yaradılır. Belə hallarda sözfomalaşdırma vasitələrinin təsir gücü daha qabarıq, daha aydın, daha çox hiss olunur. Bu səbəbdən yeni sözyaratma vasitələri özləri çox zaman üslubi bir vasitə kimi çıxış edirlər. Müasir ingilis dilində neologizmlərin formalaşmasının ən xarakterik üsulları sözlərin mənalərini qarışdırmaq, çevirmək və dəyişdirməkdir.

Cəmiyyət həyatının vacib bir tərəfi təhsildir. Son zamanlarda yeni tədris metodları aşağıdakı neologizmlərlə işarə olunur. Məsələn: sleep-teaching – “yuxuda öyrənmək”, CLASS (Computer-based Laboratory of Automated School System – Avtomatlaşdırılmış Məktəb Sisteminin Kompüter əsaslı laboratoriyası) – “proqramlaşdırılmış öyrənmə metodu”, TEFL (Teaching English as a Foreign Language - ingilis dili xarici dil kimi) – “İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi sistemi”, multimedia lecture – “bir neçə informasiya vasitələrinin vasitəsilə deyilən mühazirə (video yazı, televiziya, maqnitofon və s.)”, telelecture, telecourse – “televiziyada maarifləndirici proqram” və s. Yeni tədris müəssisələrinin meydana çıxması sayəsində yeni sözlər yarandı. Məsələn, megaversity – “minlərlə tələbəsi olan böyük bir universitet”, multiversity – “çox sayda fakültəyə sahib bir universitet”. Student, pupil – “məktəbli, şagird, öyrənci” terminləri əvəzinə “educatee, schooler” daha çox istifadə olunmağa başladı; educationalist – “təhsil sahəsində mütəxəssis (nəzəriyyəçi və ya praktikant)” termini ortaya çıxdı. (4, 5, 6)

Bir dilin inkişafı, əsasən, sözmələgətirmə sisteminin inkişafı, yeni söz yaradıcılıq modellərinin formalaşması, mövcud olanlardakı dəyişikliklər, məhsuldarlığında artım və ya azalma və sözün bir çox digər amilləri ilə əlaqədardır. Yeni sözlərin yaradılması, ilk növbədə, elm, texnika, mədəniyyət, sosial münasibətlər və s.-nin inkişafı nəticəsində daim ortaya çıxan yeni anlayışların ifadəsində cəmiyyətin ehtiyaclarının dilində əks olunması kimi həyata keçirilir. Bir dildə söz formalaşdırma proseslərinin inkişaf tendensiyalarının qurulması, leksikoqrafiyanın nəzəriyyəsi və praktikasının təkmilləşdirilməsi və s. həmişə leksikologiyanın ən vacib problemləri olmuşdur. İngilis dilində neologiya nəzəriyyəsində bir çox problemli tədqiqat sahəsi mövcuddur. Bunlara, ilk növbədə, həm ekstralingvistik (sosiolingvistik və ya funksional-praqmatik korrelyasiya) və həm də dildə üstünlük təşkil edən məhsuldar modellərin lingvistik şərti baxımından amillərin, mərhələlərin, yeni sözlərin və mənaların yaranma mexanizminin sistemli təhlili daxildir. Şübhəsiz ki, müasir ingilis dilinin kütləvi ünsiyyət (mətbuat, televiziya, radio) tərzii və dili kimi funksional və üslub çeşidləri, reklam, işgüzar ünsiyyət, elm, texnologiya, elektronika, tibb, maliyyə, moda, siyasət kimi ictimai həyat sahələri olduğu müəyyən edilmişdir və bir sıra sosiolingvistik səbəblərdən, müasir ingilis dilində yeni söz ehtiyatının əsas “tədarükçüləri” hesab edilir. (4, 5, 6)

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I hissə. Bakı: Nurlan, 2003
2. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, Mütərcim, 2006
3. Longman Dictionary of Contemporary English, 3rd Edition, printed in Great Britain by Clays Ltd, 2000
4. <https://englishclassviaskype.com/>
5. https://www.academia.edu/6852006/Neologisms_in_English_language_Jan_Kolar
6. <http://refleader.ru/jgeujgmermeraty.html>

А.М.Будагова

Роль неологизмов в обогащении английского языка

Резюме

В статье рассматривается роль неологизмов в обогащении английского языка. Как известно, словарный запас любого языка постоянно обновляется и пополняется. Слова исчезают, устаревают, другие, наоборот, появляются и начинают активно использоваться носителями языка. Лексические ресурсы языка можно обогащать разными способами. Главный источник пополнения словарного запаса автор видит не в заимствовании слов из других языков, а в формировании новых лексических единиц на основе родного языка с использованием различных методов словообразования. Появление нового слова - результат борьбы двух тенденций - тенденции языка к развитию и тенденции к сохранению. Однако, чтобы более

адекватно отражать, воспроизводить и комбинировать новые идеи и концепции, необходимо реконструировать, дифференцировать и создавать новые единицы языка в целом и словарного запаса в частности. В статье исследуются понятие и особенности «неологизма», описываются истоки неологизмов в английском языке. Автор также постарался показать особенности нововведений в словаре английского языка.

A.M.Budagova

The role of neologisms in the enrichment of the English language

Summary

The article deals with the role of neologisms in the enrichment of the English language. It is known that the vocabulary of any language is constantly updated and enriched. Words disappear, become obsolete, others, on the contrary, appear, and begin to be actively used by native speakers. The lexical resources of a language can be enriched in different ways. The author sees the main source of replenishment of vocabulary not in borrowing words from other languages, but in the formation of new lexical units based on the mother tongue using various word-formation methods. The emergence of a new word is the result of a struggle between two tendencies - the tendency of language to develop and the tendency to preserve. However, in order to more adequately reflect, reproduce and combine new ideas and concepts, it is necessary to reconstruct, differentiate and create new units of language in general and vocabulary in particular. The article explores the concept and features of "neologism" and describes the origins of neologisms in English. The author also tried to show the features of innovations in the English dictionary.

Rəyçi: dos. G.F.İsrafilova

Redaksiyaya daxil olub: 11.04.2022